(1)

॥ अथविवरणे द्वितीयाध्यायप्रारंभः॥ भट्टोपाख्यत्र्यंबकभट्टस्येदं॥

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(२)

कै॰ टी॰ १

श्रीगणेशाय नमः समर्थः पदविधिरिति कोपमितिभाष्यस्य नस्वरूपप्रश्ने तात्पर्यं तस्य श्रो। त्रेणानिश्चितत्वादित्यतो ऽभिप्रायमा
ह। अर्थेति कोपमितमस्य किमर्थं कोपमितमर्थः शब्दार्थयोरभेदादिति भावः। किंभावेति। करणाधिकरणसाधनस्य अनन्वि
तत्वात्प्रयोजनाभावाच्च नोल्लिखितः। विधीयमानत्वादिति वस्तुसादिविधाविति शेषः। इतरथेति कर्मसाधनतेरस्यार्थः अप
भेदाच्च भेद इति मते प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः तद्वेद्येपि शब्दे कोनुकः शब्दइत्यनुपपन्नमतआह। त्रेति। श्रोत्रादिकेनेति इंगुप
ध्यादिति सनेनेति भावः। स्वस्वेति। बहुत्वग्रहणं दोषाणाद्विकस्यापि कोपग्रिणसंभव इति भावः। प्रयोगदर्शनमिति। त्रैस्वर्येण
स्वाध्यापपाठादिह चेदे लोके चेति शेषः। एतस्मादेवेतित भावति पद कर्मके विधानेइत्यर्थापत्तौ समासाघसंग्रहः स्यात
वस्वसाघादेशविधौ चातिप्रसंगः स्यादिति भावः। इहस्त्रेइतर इति प्रकारणपर्यालोचनेनेति भावः समासपदं वृत्तिमात्रोप
लक्षणं। समुदायेवेति। स एव एवंभूतपदानां कार्यः समूहस्यावयवातिरिक्ततापाअपि स्वीकारादिति भावः। विभक्त्यंत
स्य पदत्वात् विभक्तिविधानस्य कथं पदोद्देश्यकविधित्वमित्याशंक्याह विभक्तीति एवं हीति। विहितानां नियमस्याविधिना
प्राप्तेतरविभक्त्यंतानां निवृत्तिरूपस्याश्रयणेन सा निवृत्तिः पदोद्देश्यकेत्यर्थः केचित्तु पदोद्देश्यकः पदत्वसंपादको
वा सर्वोपि पदसंबंधित्वात्पदविधिरेवेति वदंति। ननु किं विधीयतइति प्रश्ने विभक्तिविधानमित्युत्तरमयुक्तं विधानस्यवि एम०
धानकर्मत्वाभावादत आह तत्रविभक्त्यं चेति एवं च पाकं पचतीतिवत्सामान्यविशेषभावेनान्वय इति भावः। क्रियाविशे १

(2A)

षरगान्नाम्नुकर्मत्वा।रूपंरूपमितियद्यपिसंज्ञात्वमपितत्रतथापिएतद्रूपयानयाशास्त्रेव्यवहाराभावात्तत्रोक्तंमसेनेनिपूर्वपक्षि
णासिद्धांतिनविसर्पः आद्येनेतिपाठेकिंपुनरितिसंदेहकत्रोसर्पः अन्यथा।अधिकारपरिभाषयोर्विशेषाज्ञानेफलाख्या
नं।तस्योनिर्देशार्थइत्येतत्त।स्वरूपं।योगेयोगेउपस्थितिरूपलिंगोपादानेनेतिस्वरितत्वप्रयुक्ताधिकारेलोतरत्रतत्रत्नसंदे
पास्थितिः अधिकारांतरंदृष्टुाव्याख्यानाद्वानिवृत्तिश्चपरिभाषायास्तु लिंगवतिसर्वत्रतेषांसर्वेषांमत्रोपस्थित्वापरिभा
षाषावातत्रतत्रोपस्थित्वास्वोर्थोपस्थितेद्वारावाक्यैरितिभावः।इदंचषष्ठीस्थानेइतिसूत्रेनिरूपितंतदुक्तं।सेकदेश।
स्थिताशास्त्रमवनेपातिदीपतांपरितोव्याप्तांभाषांपरिभाषांप्रचक्षते।प्रदेशांतरेस्थिति।षष्ठीस्थानेइतिसूत्रेऽस्याःप्रवृत्तिपा
तएकाजनाद्रिःसत्रचांतसामान्यतःपरविधित्वेनतत्रव्यापारार्थेत्वामान्याइतिदेशसंज्ञयोःपरिभाषात्वेनव्यवहारइतिबोध्यं
स्वरितगुणाइतिप्रयुक्तमितिस्वरवच्छब्दाज्ञानार्थेलिंगिविज्ञानोदनुकिलिंगोपाभावेप्यंगरत्तपरिभाषयावधभावेआकुणोरूपमि
तिभावः यद्वाऽर्थश्रावणंनस्वरशब्दानेलिंगिचिह्नइदंरूपंयावंतीतिभाव्येसर्वमित्यस्यलिंगवत्त्वंवशास्त्रमित्यर्थः।तानिसर्वा
णिपादविधिशब्दोपादानेनसामान्येनःपरविधित्वेनापेक्ष्यानुषेत्यर्थःद्वयोर्माबोद्धितेति।कोटिद्वयेसत्येवसंशयोदया
नुद्धितभवःसंदेहइतिभावःद्विविधमनिश्चयस्यापिद्धित्वमवत्वादाहअप्यवेतिविरुद्धत्वाभिदाधारवर्त्तिनाप्रकारद्वयेन
पुक्तमित्यन्वयः परस्परविरुद्धधर्मद्वयवद्वस्तुद्वयमित्यर्थः अनेकार्थस्येकार्थत्वेमेकार्थीभावइतिशब्दशक्तिमनुसृत्येजह

(3)
कै॰ टी॰
२

त्स्वार्थाजहत्स्वार्थयोस्तं दर्शयिष्यन्नाद्यं जहत्स्वार्थामात्रं दर्शयति। यत्र पदानीति उपसर्जनपदानीत्यर्थः तदेव ध्वनयन्नाह उपसर्जनभूत
स्वार्थानीति इतरविशेषणभूतस्वार्थोपस्थापकानीत्यर्थः। ननु एवं पचकस्वार्थोपस्थापकानीति तात्पर्ये एवं च तत्पुरुषादौ एकं पदं
तादृशं बहुव्रीहौ तु पदद्वयमपीति बोध्यं॰ जहत्स्वार्थामाश्रित्याहुरिति वृत्तस्वार्थानि वेति। उभयत्रापि हेतुः प्रधानार्थोपादानापत्तिरिति आ
द्ये प्रधानार्थेन स्वोपस्थितिकाले एव उपसर्जनपदार्थस्य विशेषणतया उपादानादित्यर्थः अंत्ये प्रधानेन पदेन तदर्थस्याप्युपादाना
दित्यर्थः बहुव्रीहौ तु प्रधानं पदं समुदाय इति बोध्यं। एवं द्वयोरपि प्रधानं पदं समुदायस्तदर्थेन साहित्येन स्वविशेषणतया धवाद्य
र्थस्योपादानादुपसर्जनभूतस्वार्थानि मद्वाविशेष्यस्या हि स्वोपस्थापकतया प्रधानेन समुदायेनैव धवाद्यर्थस्याप्युपादानान्नि
वृत्तस्वार्थानि वेति तत्राप्ययमेकार्थीभावः समाहारेतरयोगयोरुभयोरपि स्ताहि सविशेष्यं आद्ये न्यग्भूतावयवभेदं सम
स्ये उद्भूतावयवभेदमित्येव तयोर्भेद इति बोध्यं। स्वार्थानीति संनिहितत्वान्निवृत्तस्वार्थानि इत्येतत्स्यान्वयि। आद्ये आहत्य पांतरा
न्वितस्वार्थाभिधायीनीत्यर्थः प्रत्येकशक्तिसहकृतसमुदायशक्त्या विशिष्टार्थप्रतिपादकानीति भावः पदानीति बहुवचनं तु बहुव्री
ह्याद्यभिप्रायेण। अस्त एकार्थीभाव इति। आद्ये एकीभूतार्थानि मिलितार्थानीत्यर्थः तत्र मिलनस्येतरसाकांक्षत्वाद् द्वयोरपि समर्थ
त्वं तत्पुरुषादौ अंत्ये पदद्वयार्थयोरेकपदार्थत्वप्राप्तिरित्यर्थः परस्परेति। विशेष्यविशेषणभावापन्नीहारवृत्तित्वादिति भावः तत्रैवैकार्थीभा एम॰
वस्येति तदुक्तत्रयाणां मध्ये तत्रैवस्यर्थः अपेक्षासहिताधिकारत्वे ऽधिकारत्वप्रयुक्तदोषमाह भाष्ये ऽन्यतरत्वन्वपीति। एकार्थीभा २

(3A)

वसहिताधिकारत्वेऽधिकारत्वप्रयुक्तो दोषस्तस्मन्ध्येपादद्वयेनिवृत्तात्ततीयपाद्ध्यायादावस्त्वंवंधोवोध्यः। एतेनामधिकारत्वसहितो
भयविधत्वामर्थ्याग्रपरणपक्षोपिनिरस्तः उभयविधेइतिअधिकारत्वेपरिभाषत्वे चेत्यर्थः भेदोवैरूप्यलक्षणः ननुपरां
गवद्भाववविधानासंग्रहोदोषोपोतत्राहतत्रेतिव्यये क्षाविनाभावित्वादितिव्यपेक्षायानिपतत्वादित्यर्थः एवंचेत्तदुपस्थि
तिविनापितत्रनदोषः क्रियाकारकयोरेकार्थीभावासंभवश्चेतिभावः अत्रक्रियाकारकयोरित्युक्त्याप्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयोः
सर्वथाव्यपेक्षाभावोदर्शितः इदानीमेकार्थीभावसहितपरिभाषापक्षेउक्तंप्रकर्षयोगमुपपादयतिसुप्धातुप्रभृतयइ
ति। एतेनाधिकारत्वे एतद्संग्रहोदोषइतिध्वनितं। अन्यत्तुपुक्तग्रहणमिति। तथाचतद्देवात्रैकार्थीभावसामर्थ्याग्रपरणे
लिंगमितिभावः समर्थानामप्रथमादित्यत्रसमर्थपदस्यकृतसंधिकार्यत्वार्थकमजानानआहएवमपिक्वचिदिति। लिंगादि
ति। एतल्लिंगमूलकात्कुत्सितइतिसूत्रभाष्योक्तन्यायादित्यर्थः कृतसंधिकार्यत्वार्थकमजानानआहएवमपिक्वचिदिति।
लिंगादिति। एतल्लिंगमूलकात्कुत्सितइतिसूत्रभाष्योक्तन्यायादित्यर्थः कृतसंधिकार्यत्वार्थकमपितत्रतद्व्यपसंतोष्यितां
तरंगत्वेनैवपूर्वसंधिकार्यप्रवृत्तेः विप्रतिषेधसूत्रेभाष्येउक्तत्वात्। पंचकेतिइदंचिंसंततत्पक्षेपितदर्थयोजकतयाविभक्ते
रेवश्यकत्वात्भाष्येपूर्वपक्षाशयस्त्वेवंपदविधिशब्देनपदोद्देश्यकविधिग्रहणं एवंचसाक्षात्पदोद्देश्यकेसमासतद्धि
ताद्यवेवस्यात्तत्रअत्रहियःसाक्षादुद्देश्यो धातुर्नसपदंकिंचधातोरणःकर्मचोपपदसंज्ञमितिसूत्रार्थीत्तंनियोगशिष्ट

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(५)

कै० टी० न्यायेनतत्रसतिप्रसज्यप्रतिनतदुद्देश्यकः।अन्यपविधिरितिउपपदसंज्ञामास्तुउद्देश्यकत्वेपितत्रैकार्थीभावयोग्यद्वितीयाभावदितिचे
३ दत्तस्यकुंभंकरोतीत्यादौप्रसज्यप्रतिवचनेसमर्थग्रहणस्यावश्यकत्वात्किमुच्यतेगम्यतेतत्रसामर्थ्यमितितत्राहउपपदमितिप्रयुक्ता
नामिदमन्वाख्यानंलोकप्रयुक्तासाधोरेवनिपातकमितिनदोषइतिभावः।भाष्येउत्पत्तेर्हीतिहिरवधर्थमुपादानात्सादेशइति।अन्य
पात्रापितदेपप्रसंगस्यातप्रयुक्तात्प्रयुक्तत्वविवेकरहितानामर्थेदेवतत्रापिकर्तव्यमित्यर्थः महत्साः संज्ञायाइति।संज्ञासूत्रस्यतत्र
त्रग्रहणस्यचेत्सपिवोध्यंमध्याकुर्यंचितदसंबंधिविधेस्तत्रग्रहणमितिभावः नविधीयतइतिएवंचननतस्यप्रधानत्वमि
तिभावः सामर्थ्योपस्थानंसमर्थपदोपस्थानंपश्यदेवदत्तकष्टमितिकष्टपदार्थमाहश्रितइति।नन्वसत्यपिसमर्थग्रहणेएका
र्थीभावाभावेऽनर्थकत्वेनप्रातिपदिकसंज्ञाऽप्रवृत्तौफलाभावात्तस्मात्सोपिनस्यान्नसूत्रंतुएकार्थीभाववतिचरितार्थमि
त्यतआहअसतीतिसूत्रेइति।नन्वेकार्थीभावविषयेएवसमासःशिष्टैः प्रयुज्यतेइतिकथमेतदतआहवचनादितिलक्षणमात्र
शरणंप्रतिसूत्रारंभइतिभावः।ननुफलाभावोतआहवचनादितिकृतद्धितेतिवचनादित्यर्थः।वाक्यसंबंधिनमितिविस्पष्टमित्या
दयोवाक्यसंबंधिनः भाष्येउपादानविकल्पइति।उपादानेनकृतोविकल्पइत्यर्थः निघातमिति।तिघतेशंकुलयानप्रयोजनंमुश
लेनकृतः खंडोधावतीत्यर्थः शंकुलयेतिसहयोगेतृतीयेत्यपिकश्चित्तद्विस्पष्टमित्रत्वेशंकुलयाकिंकरिष्यतिउपलेनमा ए०
षाणोनकृतः खंडइति।द्वितीयार्थः ननुखंडस्यप्रकृतत्वतृतीयांतार्थकृततंनास्तीत्यतआहतृतीयांतार्थेति।तद्धदेनतृतीयांता ३

मात्रंपरामृश्यतेतत्त्वात्रखंडनस्यकारणासाध्यात्वावश्यंभावादवश्यमस्त्येवेतिभावः प्रत्नातत्तिनार्श्रीयतइत्यभिप्रायः चकेभ्यइस
स्यमाभैषीरितिकिंपांप्रत्ययादानत्वंयस्तहृत्तादेवदत्तोवश्यपरभ्यइतिमार्गेसंभावितमपिवृकभयंसत्कांतद्दृष्टणपर्यत्वंगच्छेति
वाक्यार्थः अस्त्येवात्रेतिसर्वैषांकारकाणांसाक्षात्परंपरयावाक्रियायामन्वयादितिभावः भाष्येइहकस्मान्नेतिसमासइति
शेषः महाकष्टंश्रितइतीतिपदेवंवाक्यांतरहासमासेनमहाकष्टंश्रितइतिमवतीत्यर्थः तदानभवितव्यमितिसमासेनेतिशेषः
ननुपदिस्साम्यमस्तित्यस्तसमासः कोदोषइत्यतआहयपघ्नेत्यतरामहत्कष्टेतिमहद्दित्तिपूर्वपदंमहाकष्टंश्रितइतिए
तद्विग्रहकेसमासेयएवाहीनेद्वितीयेत्यनेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणकाराकारउदात्तः त्रिपदसमासेऽवांतरतत्पुरुषेतत्समासां
तोदात्तत्वेपिसएवेत्यर्थः समासस्येत्यनेनेतिअवांतरतत्पुरुषनिमित्तकेनेत्यर्थः थाथादिस्वरइतिकप्रत्ययाकारउदात्तइत्यर्थः
तेनांतोदात्तविधानात्। यथेति। तत्रहित्रिपदेबहुव्रीहौअवांतरात्तत्पुरुषेतद्धितार्थेत्यनेनजातेसतिशिष्टत्वादवांतरतत्पुरुषम
युक्तः स्वरइत्यर्थः परेतुमहान्देवदत्तः। प्रियोयस्येतित्रिपदबहुव्रीहौमहादेवदत्तस्त्रिपदत्वस्याभावान्महदेवदत्तत्रिपदस्यस्यसिद्ध
मेत्रिपदसमासेवांतरपदयोस्तत्रहद्दितिसमासाप्रवृत्तिर्बहुलग्रहणादितिमहत्कष्टंश्रितइत्येवेकपदेनेकस्वरंस्यात्त्वनेष्यते
इतिभाष्याभिप्रायः विशेषणांविशेष्येणेत्यस्यत्रिपदसमासेवांतरपदयोरप्रवृत्तिंसूत्रशेषेवदतांतत्रपंचभूतानांपूर्वनि
पातनियमार्थानांचतत्राप्रवृत्तिरुक्तप्रायैवेत्याहुः परस्परसंबंधाभावादिति। एषयोगेकार्यीभावाभावादित्यर्थः पूज्यमान

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(5)

कौ॰ टी॰ त्वमिति। कथेन महत्वस्यान्वयाभावादितिभावः। विशेषणविशेष्यत्वंचेति। अन्योन्यैकार्थीभावादेवपरस्परंतत्वाभावइत्यर्थः समा
४ सोनस्यादितिश्रवांतरतत्पुरुषोनस्यादित्यर्थः स्वरश्चात्रस्येतिसौवरीणांसप्तमीनांतरंनसप्तमीत्वात अहीनवाचित्वांतोत्तर
पदांतस्यसमासस्यसंबंधिइतीयांतंपूर्वपदंप्रकृत्यैव स्यादितिभावः अत्रारुचिवीजंतुत्रयाणामेकार्थीभावेद्वयोरपिसोस्त्येवय
पगेकार्थीभावाभावेपिनक्षतिरितिसामान्येतिय्यन्यैकपदस्यसमासाभावेनएकवचनेनिर्देशोऽसंगतः स्यादितिभावः त
स्मात्वंदर्शयतिपददयात्मकस्येतिसुवित्यनेनसुवंतसमुदायस्यग्रहणेहेतुमाहसंख्यायाइति। अनियतसंख्यावच्छिन्नस्यसंज्ञि
त्वेऽव्यवस्थापत्तेस्तद्विशेषाकांक्षायामुपात्तसंख्येवांच्यत्वसमायेनदृष्टांतमाहयथापप्रुनेति। आकृतौप्रवर्त्तमानस्य
शास्त्रस्यापित्तदाश्रयवहुव्यक्तिपुयुगपत्प्रवृत्तिर्नदृष्टेत्याशंक्याहयथाग्राम्यरणाइतिएकैकस्याभितिनत्यामेवेत्यर्थः प्रत्य
यपयोभिधानेनि। स्तानव्यावहारेत्यर्थः तयासुवंतसमुदायस्येति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषयानास्यासुवंतत्वात्सुवंतसमु
दायस्यविवक्षितेकत्वाकसुप्पदेनवक्तुमशक्यत्वादितिभावः संचिकीर्ष्यत्वंविवेयत्वं। संचिस्कीर्ष्यस्येत्यपाठः मूधरणाय
र्थीभावात्प्रदोषाभेः समोनुपयोगाछेतिवोध्यंगुणत्वान्नुशातिपदिकस्येति। प्रधानगतासंख्याविवक्ष्यतइत्यर्थः नन्वेवंग्राम्य अ
रणेनहंतव्यइत्यत्रापिजातावपसंख्यायाविवक्षायास्तस्यापिगुणत्वात अतआहग्राम्यणसमुदायस्येति। शास्त्रार्योतिआं एम॰
तएवेतिन्यायेनैवंशास्त्रार्थेजानेकस्यातिक्रमइतिचिंत्यं। परेतुसुमुपेतिवर्त्ततइतिभाष्यस्याकृतिस्त्वप्रत्येकंसमाप्यतइतिव ४

(5A)

स्यमारात्आशयः इतरस्तु एकत्वविवक्षायैकसुवंतत्वैस्यैकसुवंतेनसमासइत्युक्तमितिमत्वाशंकतेननुचमोरितिआकृतावितिप्रवृ
त्तिनिमित्ताश्रयस्वर्वव्यक्ताविनिर्पः। अन्यथाव्याप्तिवादेपिविनिगमनाविरहाद्रूपसाम्यमात्रेनसर्वत्रकार्यप्रवृत्त्यैतदुक्तिरसंगता
स्यादेवंचैकत्वविवक्षाकर्तुमशक्येतिभावः सिद्धांतीस्वाशयंप्रकाशयन्नेआह तिस्त्वितिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंत्वित्यर्थस्तदेवा
ह याववेतत्समाप्यतेप्रातिपदिकादितीतिएतत्सर्वप्रवृत्तिनिमित्तंप्रातिपदिकत्वादीत्यर्थः इयोश्चेतिपदद्वयप्रवृत्तिनिमित्तेप्रत्येकं
द्वयोरित्यर्थः अयंभावः पपास्वांगत्वजनपदत्वादेः प्रत्येकसमाप्त्यास्वांगसमुदायजनपदसमुदायघोनेस्वांगजनपदग्रहणेन
ग्रहणंतथाप्रकृतेपिनचस्वांगादिसाहाय्येकत्वविवक्षा[illegible]ल्लाभः तथात्वैकत्वस्यस्ववाचकप्रत्ययप्रकृत्यर्थस्वांगवाचक
शब्दान्वितत्वेपिस्वांगानन्वितत्वेपिस्वांगानन्वितत्वेनैकस्वांगवाचकादित्यर्थालाभात एकोपः स्वांगवाचकः शब्दइत्येत
वतएवनतोलाभात एवंचोद्देश्यगतासंख्याविवक्षितेतिमीमांसकसिद्धांतविरोधोपिनकिंचप्रातिपदिकसमुदायात्तद्धितशंका
यांतत्समाधानपरेनतुएतत्सूत्रेस्थेभाष्येनकैयटोक्तप्रकारोभाष्यः तत्रप्रातिपदिकादित्यस्यसमस्तत्वेनसमासेसंख्याप्र
अभावेनैकत्वस्याभानातश्रूयमाणविभक्त्यर्थैकत्वंनुसमाहारान्वयीतिबोध्यंनचतत्समर्थाधिकरणेरनेकैः समासादिवा
रणार्थंसास्त्रीभ्योढगित्यादेः स्त्रीप्रत्ययांतसमुदायादप्यपत्तेलवापित्वातपद्माचतत्रवहुवचनसत्वेप्येकैकस्त्रीप्रत्ययांतादे
वप्रत्ययस्यापीतात्पर्यात् प्रधानार्थाभिधायिनेतिप्रधानार्थविशेषणीभूतस्वार्थोपस्थापकेनेत्यर्थः प्राधान्यंस्वार्थमात्रोप

Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai; Joint project

(6)

कै॰ टी॰ स्यापकत्वंकपमेकार्थीभावश्चेतिक्षममन्यविशेषणत्वेनैवोपस्थितिरित्यर्थः इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्यस्वविशेषणेऽआकांक्षा
५ भावइतिभावः। प्रधानस्यसापेक्षत्वेपिवृत्त्यनुपपत्तिमाह शाधान्यादेवेतिननन्वेवंराजपुरुषोभार्याया इत्यपिस्यादत आह सामान्येना
दिउपात्तविशेषणाविज्ञानीयविशेषणायोगः प्रधानस्यभवतीतित्याप्यतइतिभावः पद्यपिसमासेविशिष्टएवान्वयइतिप्रधानस्यनसा
पेक्षत्वंतथापिदर्शनीयस्यापत्यपेपुरुषत्वमेवविशेष्यतावच्छेदकंतत्रचसंबंधोपीत्याशयेनपोक्तिरितिवोध्यं। भाष्येसवगुरुकुल
मितिगुरुसंबंधविशिष्टंकुलंसर्वमपेक्षतेनननदेवमवोगुरुरित्यर्थः तदाह गुरुकुलादिनेति। नन्वेवंगुरोदेवदत्तसंबंधित्वंनलभ्ये
तेत्यतआहसामर्थ्यादेवयवमपीति। येशमथोनांगुरुकुलादिरूपसमुदायेनसंबंधस्तेप्यर्थाश्रवणवात्संस्पृश्यसंबध्यतइत्ता
पुन्नंतइतिनात्रपक्षेऽवयवानांतत्संबंधालाभाइत्यर्थः किमःप्रश्नतापेक्षत्वमुपपादयतिकेषांशालीनामिति। नतुशालीनांकी
दृशओदनइत्यर्थइतिभावः। कलमाः श्यामशालयः आपणीयानांमध्येसत्त्का एकमित्यर्थोनेत्याहआपणीयानांसक्तूनामिति
उक्तार्थेउपपत्तिमाहहीनेकत्वादिति। एकत्वेपितस्याहतदवयवानांवेति। स्वामीप्यादेरपीतिस्वामीप्यादितिहृपितसंबंधस्यापीत्यर्थः
अवयवद्वारकसंबंधस्यैवात्रभानमित्यत्रनियामकाभावादितिभावः भाष्येनैकासमुदायापेक्षेति। एवंवाप्रधानस्यापिसापेक्षत्वे
वृत्तिदर्शनात्सापेक्षमसमर्थमितिवक्तुमशक्यमितिभावः गमकत्वादत्रवृत्तिरितिनिवक्ष्यमाणाशयमाहसंबंधिशब्दत्वाच्चेति। नि राम॰
त्यसापेक्षविषयेआकांक्षापाश्रशांतासापगुरुकन्यायविषयाभावात्सामर्थ्यमितिभावः प्रयुज्यन्तइति। समस्तत्वेनेत्यर्थः स्वापविदि ५

(6A)

त्वा स्वार्थे इव स्वार्थवत्स्वार्थे शब्दो भावप्रधानः स्वार्थमात्रोपस्थापकत्वाद्घटकतादशायामिव वृत्तावपीत्यर्थः किमोदन इत्यादय
स्त्वसामर्थ्येपि भाष्यकारप्रयोगादेव साधव इति बोध्यं। सापेक्षमसमर्थमित्यस्य वाचनिकत्वे दूषणांतरमाह भाष्ये अवश्यं खल्वपीति
अन्यथा प्राकृके पटोक्त्यायस्य एकार्थीभावविषयत्वात् इसुसोरित्यत्र यद्यपेक्षात् पसामर्थ्यस्यैव ग्रहादसंगतिः स्पष्टैवेत्त ध्वनय
न्नाह वाचनिके हीति। सस्वेति। महीपंचो घंटुष्पारिहरन्निति साहेतिभावः भाष्यकारोन्यापं दर्शयति अगमकत्वादित्यादित्यादिना क्रि
याविशेषणं वेति महद्यथा भवति तथा करोतीत्यर्थः। तिभावः नकष्टविशेषणमिति नस्य पदार्थैकदेशत्वादिति भावः। नचैवं कष्टं
श्रित इत्यस्यापि विग्रहे त्वं न स्यात तत्र समास समानाकारतायाः स्पष्टोपस्थितेः एतेन वृत्तिविग्रहयोः समानविषयताकत्वं सूचितं विशे
षणसमभिव्याहारे तु त्वदन्वयापकषाद्दे विशेषणतानां विशेष्यतयोपस्थितिरावश्यकीति तयोः समानार्थत्वभंगः इदमे
व पदार्थः पदार्थेनेति व्युत्पत्तेर्मूलमिति दिक्। भाष्ये राज्ञ स्माद्धेतोर्मूलमर्त्यादि अगमकत्वादित्येतस्माद्धेतोः सापेक्षमसमर्थमिला
दिस्नूमः ननु संभावितापशब्दस्य साधुत्वनिर्वर्त्तयेत इदावतिकं मूमइत्यर्थः तद्ध्वनयन्नाह यत्त्वगमक इत्यादिना एतदेवाभिप्रेत्य याव
द्वेत्रे के इत्यादिना अगमकत्वादेव न दर्शितप्रलोके प्रयुक्तत्वात्समासेन भवतीति भावः एवं च गमकत्वादेव किमोदनः शालीनामि
त्यादेरुपपत्तिः कैयटाधुक्तसंबंधिशब्दत्वादिप्रयुक्तादृत्त्यगुरुकुलमित्यादेः साधुत्वेऽपपादितेपि किमोदन इत्यादेः साधुत्वं नोपपा
दितं स्यादतो भाष्योक्तमेव साधु गमकश्चेत्तर्हि वृत्तिरिति कैयटस्तदाह गमकत्वाभिमत इति। तत्र हेतुर्लोके प्रयोगः अतो लोगमकत्वे

(7)

वै. टी.
६

नेघ्न इत्यर्थः परं न साधुरिति भावः असमर्थत्वमुपपादयति किंचिदकुर्वाणमिति तेन सूर्पस्य पासत्त्वेनेति सूर्पपदार्थघटकधान्यपे
नेत्यर्थः कर्मीभूतेन शूर्प पत्नीत्यस्य सूर्प इत्यर्थो नेति भावः सूर्पशब्दस्य हृदन्तेपि सूर्पभिन्नमितीति तेनान्वयाभावादसामर्थ्यमित्यपि बोध्यं
नियमार्थं भविष्यतीति। एवं चाकिंचित्कुर्वाणमित्यादयः प्रागुक्ता असाधव इति भावः असूर्पत्वादीनां प्रागुक्तानां बहूनां साधुत्वसि
द्धत्वादेकवचनमनुपपन्नमत आह। अभेदः पः त्वाम्मिति तिरस्तत्सेवेति भाष्यस्य प्रागुक्तस्यात्सर्थ इति भावः क्रियायामुभयोरिति। इदं
चिंत्ये कृतः सर्वोमुक्तिकपेत्यादौ समासापत्तेः असामर्थ्येपि तत्प्रकाशकत्वात्समास इत्येवाभाष्याशयाभेनास्योपयोगाभावाच्च श्र
तिपदिकसंज्ञाप्यसूर्पत्वमाटपोरिति अनर्थकस्येति ज्ञापकादिति भाष्याशयः अनुधेति सर्वत्र गमकत्वागमकत्वेन व्यवस्थोक्तचा
क्यैर्दृष्टेपि इति भावः कृतेपि कुचितरं परोपदेशगम्यगमकत्वादिनैव सर्वप्रयोगनिर्वाह इति बोध्यं। एतत्सिद्धेनेति अन्यत्र वार्तिकका
रीपासिद्धविचारमुपादाय पूर्वं भाष्यकृतात्र व्यवहृतमिति भावः प्रयोगाणीति। अर्थेषुपपकत्वं भिन्नभिन्नोपस्थितिविषयत्वं
आचष्टे उपस्थापयति। राजशब्दोपि पुरुषार्थमेवेति पुरुषार्थान्वितमेव स्वार्थमुपस्थापयतीत्यर्थः जहत्स्वार्थायामप्याह। अयनेति
अवयवार्थान्वित इति पूर्वपदरूपावयवार्थसदृशार्थान्वितमेव स्वार्थमुपस्थापयतीत्यर्थः जहत्स्वार्थायामप्याह। अयनेति अवय
वार्थान्वित इति पूर्वपदरूपावयवार्थसदृशार्थान्वित इत्यर्थः तदुक्तमन्न एवेति समुदायार्थः समुदायशक्तिगम्यः क्वचित्तु अवय एम.
वार्थानन्वित इति पाठः। तदास्य सुमेवान्य एवेत्यस्य विवरणमिदम्। द्वंद्व उक्त्री ह्योरेकार्थीभावस्योक्तत्वोपक्रमे दर्शितः एकार्थत्व ६

मविभागापत्त्यापन्नमप्रथमुपस्थितिविषयार्थकत्वं तदाह । यांस्तद्रूकवदितिय पामिलितयोस्तद्विकेऽन्तराविषयकज्ञानविषयत्वं नान्तरस
त पाश्रकते प्यन्यतमा । विषयकोपस्थितिविषयत्वं नान्यतमस्येत्यर्थः । यथा पासद्रूकमिलनेपिंडास्वाद्यांतरमेवैकभावमापन्नं पोः
नत्ववयवत्वस्यवहारस्यतद्रूतन्मन्नापीतिभावः । एवं चाप्रथमुपस्थितिविषयत्वमेकार्थीभाव इति फलितं गौणत्वमेकार्थत्वं समासघटक
पदानां बोधयितुं झिनिर्दिशेः पदानामसत्वाधपानत्वात्सखवहारो गौणत्वपाते षामेकार्थत्वव्यवहारोपीतिबोध्यं । तदाह प्रथमो
तिसादृश्यादितिपयप्येनत्वा झेवाक्यमम्प्रखंडमेवत्त पापि रेखागवपस्थानी पेन शास्त्रनिष्पन्नेन स्तखंडेन तु सादृश्यं बोध्यं एका
र्थीभावश्च नेनेन समर्थवचनमितस्य सामानाधिकरण्यानुपपत्तेराह कर्मणीतिवा कुत्र कादितिशेषः सामान्येन नपुंसकं तु ध्वनि
तं भाष्ये समर्थमित्युच्यते इति वाक्यसमासयोर्विशिष्टपुरुषस्यैकस्यैवावगतेर्विशेषाभावमाशंक्याह राजत इति अनियतसंबं
धापेक्षपेति छेदः उद्भूतसंबंधशब्देन तद्रूतितमाप्रतिपमानसंबंधः विशेषणाभावमाशंक्याह इति विशेषणत्वं वै । शिष्टेनोपस्थि
तइत्यर्थः स्वप्रकल्पर्थगतविशेषणत्वस्यापि प्रथमातिरिक्तविभक्त्यर्थत्वादितिभावः । अभिधीयते । शक्त्या उपस्थाप्यते । स्व
निष्ठः प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठः प्रातिपदिकार्थमात्ररूप इति यावत् । ननु संबंध्यंतरापेक्षपोद्भूतसंबंध इत्यर्थः विधीयमा
नत्वात् विधेयताव्याविषयतावत्वात् । प्रथमायाविधेयविभक्तित्वादितिभावः । तदेवाह साधान्यमिति वृत्तौ भेदस्यभिन्नो
पस्थितिविषयत्वस्य । यथा घट घटत्वयोः घटशब्दजन्यसंबंधाविषयकोपस्थितिविषयत्वं तथा राजपुरुषयोरितिभावः

(8)

वै॰ टी॰ ७ संबंधस्यांतर्भावात् राजपुरुष इति समुदायेनैवोपस्थापनादित्यर्थः उक्तार्थानामप्रयोग इति । पृथक्सानिवृत्तिरिति भावः उक्तविशेषस्य
गम्यमानतयाऽविशेषोक्तिः कथमित्यत आह एवं हीति । पृथगर्थत्वं स्यादिति समासापेक्षया परस्परापेक्षया च भिन्नार्थत्वं स्यादि
त्यर्थः नप्रतीयेतेति पदाभ्यामिति शेषः सामर्थ्याभेदोपीति व्यपेक्षैकार्थीभावरूप इत्यर्थः भाष्ये नापि ब्रूम इति नैव ब्रूम इत्यर्थः वा
क्ये पृथगर्थत्वेपीति । पृथगुपस्थितिविषयत्वेपीत्यर्थः एकार्थताया एव सामर्थ्यवत्त्वात् एकार्थीभावकृतविशेषप्रसंगे सुब्लोप इत्या
दि कथं न प्रसंगतमत आह । एकार्थीभावाभावे चेति पचामशाकनिवृत्तिकारणमपि धूमो मशककारणमित्युच्यते मशकार्थो धूम
इति तद्वत्तद्भावकारणं कृतमपि तत्कारणं कृतमित्युच्यते । तद्युक्तं यातं नलमाण्वेडलत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रसत्याश्रयः विभोग
म्यत्वधृतयः कारणं तद्वदाम्नात उभयत्रापि राजसंबंधवत्पुरुषप्रतीतिः सविशेषेव चिह्नमत्त्वादिः कृतिरत्रेति विभागः कथमित्यत
आह तत्रेति वाक्यमप्यापेन विशेषणत्वमेव षष्ठ्या प्रवृत्तौ निमित्तं तत्रैव संबंधस्योद्भूततया भानादित्यर्थः इति भावः । भेदनिवृत्ता
विति । भिन्नोपस्थितिविषयत्वमत्र भेदः संबंधस्योपरमादिति प्रातिपदिकोक्ततया तदेकांशस्योपरमादित्यर्थः अर्थस्येति । अर्थग
तभिन्नोपस्थितिविषयत्वस्येत्यर्थः कृतस्येत्यस्य राजसमानाधिकरणत्वेनैकार्थ्यादिव्यवस्थापकत्वमिति मत्वानंतरं प्रतिस्पष्टमुदा
हरणमाह भार्याराज्ञ इति । भार्यादि वृत्तेस्येत्यस्य मध्ये राज्ञः पुरुष इत्यनेन व्यवधानमिति बोध्यं । ननु वाक्ये धिरात्तो विशेषण रा॰
ताया एव निपतत्वाद्यपेक्षमभिसंबंध इत्यनुपपन्नमत आह वाक्ये अनियतेति । पौर्वापर्यनियमाः शब्दगतो भिसंबंधो भाष्याभि ७

(8A)

प्रेत इति भावः समासासमासकृतः स्वरविशेषो नैकार्थीभावकृत इत्यत आह वाक्ये नियतेति। पौर्वापर्यलक्षणः शब्दगतो भिसं
बंधो भाष्याभिप्रेत इति भावः समासासमासकृतः स्वरविशेषो नैकीभावकृत इत्यत आह अर्थभेद इति। स्वरशब्देनोदात्तः स्वरि
तो वात्र विवक्षित इति बोध्यं देऽपीति। राजनशब्दः कृनिनंतः पुरुषः कुषनंन इति भावः। सिद्धे शब्दार्थसंबंध इत्युक्ते वाचनिकत्वं
कष्टमत आह वचनेनेति व्यभिचारे मेवदर्शयति पपेति। ननु वाच्चकाभावे कथं तत्प्रतीतिरत आह। पंचकेतित्वात्सर्वशाहकं नु
प्रकरणादिति भावः। इदमेव दर्शनं सिद्धांतिनि इति बोध्यं राजपदमेवेति शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिति भावः एतेन विभक्त्यर्थस्य शा
तिपदिकार्थत्वं न दृष्टमिति समासे शक्त्यभावेऽर्थसद्भावं प्रदर्श्य शक्तसद्भावेऽप्यर्थाभावं दर्शयति। अर्थभेदे चेति। अभिन्नोपस्थिति
विषयत्वे चेत्यर्थः वाक्ये चेति चादीनां निपातानां परस्य योगस्यैवेति भावः ती ह्यणे नेति। परांगवादाद्वात्त्वरैक्यमत्रेत्यर्थः। अंत
भूतवेति। आद्यमसमासे अंतसमासे स्वरविधायकं विभक्त्यर्थे तिवाक्येउपसर्जनबोधकपदानां विभक्त्यंतत्वेन तदर्थसंख्या
विशेषयुक्तार्थबोधकत्वमित्यर्थः अंतर्भूतेति विशेषणीभूतस्वार्थकमित्यर्थः अभेदैकत्वेति विभक्त्यभावेन संख्याविशेष
णां तद्रूपेण प्रतीतेः संख्यात्वेन सर्वसंख्यानां भानं मधुनि सर्वरसानां रसत्वेन भानवदिति भावः। तदाह पयोवधीति अ
पवेति। अत्र पक्षे संख्यात्वेन सामान्यं भासते न तु विशेषा इति पूर्वस्माद्विशेषः संख्यावद्राजसंबंधीति पक्षे द्वेपि बोधः अ
तएव माप्ये संख्याविशेषकल्पने मान्याभाव इति तत्त्वार्थः भेदानां विशेषाणां संख्यानां संख्यासामान्यं तत्पाविधः अभेदैकत्वं

(९)

कै॰ टी॰ संख्यापदवाच्यः निर्विशेषसामान्याभावादितीदं रूपमंतस्माह व्यापारादितिसंख्यात्वेनैव तत्प्रतीतेर्विशेषरूपाणां तत्तद्रूपेण प्रतीते

८ स्वमेदृष्टोहइतिभावः नरेवसमर्थमपतिग्रहीतेति शुक्लादिरूपमेदस्त्विति। शुक्लादिरूपविशेषइत्यर्थः भेदरूपइति पाठे शुक्ला

दिविशेषरूपोर्थस्त्वित्यर्थः। तत्ररूपत्वेन रूपप्रतीतिः सदृक्तविषया अत्र तु संख्यात्वेन प्रतीतिरसदृक्तविषया विकल्पात्मिकेति वि

शेषः नन्वेकाधीभावकृतत्संख्याविशेषाभावे नैवतदसान्निध्यमिति चेत्तत्राह लुक्केति लुक् शास्त्रपर्यालोचनपार्थसत्वमनु

मीयतइतिभावः ननु लुक्शास्त्रपर्यालोचनयाऽर्थसत्वे मे वेत्यत आह नहीति। अनुगम्यतेइतिबोध्यत इत्यर्थः मत्यपजह्नण

सिद्धइति शेषः ननु जातौ बहुवचनेकपंव्यक्तिगतसंख्याविशेषप्रतीत्यापादनमतस्माह यदित्विति। सत्यपित्रत्यपेतदनवगते

र्जातौ तदाश्रीयतेइतिभावः जात्याख्यायामिति सूत्रेण त्वाख्यातादेवपक्षबहुत्वारोपेण बहुवचनमिति अत्रापि वक्तुं युक्तं अत्राप्यभे

देकत्वमिति अवयविगताभेदैकत्वमित्यर्थः एवं हि दारा[illegible]पृथक्त्वप्यवयवभेदैकत्वं स्यादिति तस्य वृत्तिकृतविशेषत्वभंग इति चिं

त्यं संख्याविशेषवल्लिंगविशेषवल्लिंगविशेषोपि कुतो नोक्तस्तत्राह लिंगविशेषस्यापीति पाठे तु संख्याविशेषस्तस्य प्रातिपदि

कार्थस्वरूपविशेषइत्यर्थस्त्वे नहि पुत्रादौ न दोषः मासजातादौ शब्दात्संख्याऽप्रतीतिरेवमासत्वेन तु एकमासस्यैव बोधः अने

कमासजाते द्विमासजात इत्यादिदर्शनात शब्द शब्दशक्तिस्वभावात्तकदाचित्तेनानेकमासस्य मासत्वेन बोधः त्वसुत्रोपक्षत्सु रम॰

तइमादावपितत्रैवेतनपुत्रइत्येव बोधः आदेशतदभावौ तु तत्त्वेन वस्तुतत एकबोधनदभावाभ्यां। यथा घटानित्यादितो बहुत्वेनैव ८

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan Mumbai.

(9A)

कदाचित्तयारूपेणांकदाचिद्घटत्वरूपेणैनाभानं ननु कदाचिदपि भिन्नतया तु स्वाश्रितनात्तभावत्तौ राजत्वादिनैवैकानेकव्यक्तिभानं तात्पर्यवशा
त्तत्तदेकत्वद्वित्वादिना एकवचनत्वादिकं वक्ष्यते एकत्वादिविशिष्टव्यक्तिबोधकत्वं न त्वेकत्वादिनेत्येतत्पर्यंतमाग्रहः एवमत्रा
पि बोध्यं। इंतौ घटस्यदंताः स्निग्धतरा इत्यादावेकवचनसंख्यापाम्याभानात् इदं तत्त्वेन श्रोघत्वेन इंतौ घटजनकारण पर्यंदपप्रतीतेस्तत्रैवैकश्च
नेकव्यक्तिसत्वेपि तासां शाब्दबोधभानात्। अत एव भाष्यकृतो पतंजलि विशेषणारूपविशेषस्य देवदत्तस्य गुप्तकुंडलमित्यादावव्यापक
त्ववद्रूपस्य समासजातादावव्यापकत्वं नो क्रमभेदेकत्वइति भाष्येन कापि द्रष्टृपत इत्याहुः नास्ति स्वरभेद इति। आमंत्रितस्य चेति पदात्प
रस्य निघातविधानादित्यर्थः ननु नियमेन संदेहस्यैव जननेनुर्दर एव चेत्प्रयोगः स्यात् तत्राह। तत्र प्रकरणादीति निपातनादेति कं
वलाद्यसंज्ञायामित्यादावित्यर्थः संख्याविशेषरूपस्य विशेषस्याऽस्फुरणत्वादेषोपीत्यपि शब्दोऽयुक्त इत्यत आह अपि शब्द इति। प
दांतरार्थमप्रयत्न पदांतरार्थान्वयित्वेनैवोपस्थितस्य विष... मंतिरं प्रत्याय पत्तीति विशिष्टोपस्थितावप्यपि सहायत्वादिति
भावः अयोग्यत्वादिति निपदार्थैकदेशत्वेनायोग्यत्वं भिन्नत्वादिति। भिन्नोपस्थितिविषयत्वादित्यर्थः। भेदनिबंधन समुच्चयेति घट
वपदजैकोपस्थितिविषययो घटघटत्वयोः समुच्चयाप्रतीतेरिति भावः। भेदस्य निवर्तनादिति एकपदोपस्थितिनिवृत्तेरित्यर्थः धी
सर्पभावादिति। समुच्चयाभावादित्यर्थः एवं यं घेन संगतिवदन्नभिप्रायमाह अयं भाव इति। यद्यपि चार्थो द्वंद्वसंज्ञकसमु
दायपस्य शक्यतावच्छेदकावी भावः सिद्धस्तथापि अवयवैः समुदायेन च एकपदोपस्थितानामन्वय इत्यपि संभावेतत पासेति विशेषण

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(10)

कै॰ टी॰ यन्वयोपिसंभाव्येतेतिभावः स्वत्र कृदादेशनस्यभूतत्वाद्वर्त्तमानप्रयोगोऽसंगतइत्यतआह प्रवृत्तेतिप्रवंधो धाराऽअपदिशनपरत्वेसं
९ त्वापरत्वंनस्यादतआह वाक्येति। सिद्धांताभिप्रायमाह यद्वाल्विति। विकल्पेन कर्मसंज्ञेति अतिमसंगतत्वनमिधानाद्धारणीयः भाष्ये।
न्वारब्ध्मानंक्षिपतेइतितस्मात्सपत्न्यादिसंज्ञांप्रतीतिशेषः चंद्रमसत्रश्चेतिग्रहरणोदर्शनेचेकूपाश्रयोरितिशेषः तयाहकूपोत्नप्रारणत्वे
नेति। निमित्तशब्दोत्रापकत्साधारणइतिभावः वाक्यभेदरूपपाकारणास्यसत्वातकिंपुनः कारणमित्यनुपपन्नमतआह प्रकृतीति।
पयाकृतेरिपट्ठि॰स्मादौलक्ष्यर्थमित्युक्ताऽपदिशनेगौरवमित्युक्तंदोषांतरमनवस्थामप्याह अवरूपं ह्यनेनेमादिनातस्यवनावक्त्रे
नकृतइतियथाचार्येइत्यत्रचस्थापनार्थइतिकेनशब्देनोक्तंपन्कारणकत्वार्थइतिकेनशब्देनोक्तंपन्कारणकत्वार्थत्तानेनासोक्त
वहारः क्षिपतेयेनशब्देनचनदुक्तंतत्रा।पिचायमेवार्थनुयोगइत्यर्थः अनुवध्यतेइति।भाष्येनवस्याचस्यादितिपाटेचेनगौ
रवमनुषज्यतइत्यर्थः असंभवेहेतुरखामर्थ्यादिति। चादेष्वितिशेषः गौरवानवस्थासंभवानांपरस्परांतर्भावेणएपृथगुपन्यासोसंगत
इत्यतआहदोषवाहुल्येति॥ एवकारादितिअनेकार्थाअपिधातवइतिन्यायतत्रभाष्योक्तेरित्यपिवोध्यं पेपेद्यमितिगंगादिशब्दानांती
रादावपिप्रयोगादितिभावः। नन्वेवंकोशांसंगतिरतआह शक्तिनियमेत्विति शक्तिवोधनेत्वित्यर्थः प्रकृतीनामर्थनिर्देशोनावश्य
करत्याक्षिपतिभाष्येनचैतदितिप्रत्याय्यार्थेनिर्दिष्टेइतिप्रत्ययार्थनिर्देशेप्रकृतिनामर्थस्यसंवंधादेवप्रतीतिसंभवेनप्रकृतीना एम॰
मर्थनिर्देशोनकार्यइतिभावः प्रत्ययार्थेनिर्दिष्टेप्रकृत्यर्थस्यनिर्देशोनकृतइत्येतन्नमंतव्यमितिअभ्यासार्थः एवंचप्रकृत्यर्थनिर्दे ९

"Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai."

(10A)

शोनावश्यक इति भावः तदाह कस्यचिदेवेति भाष्ये पूर्वपक्षी स्वोक्तं साधयति भवतीह्येति। ध्येकयोरिता दाविति शेषः स एव गुणो
न गुणिनश्चात्पे पेदर्शांतमाह तद्यथेति गुणमात्रेति। तामप्यरिव गुणिप्रतीतौ स्वाभाविकी मनुमोनिवृत्तिरेव गुणवचनेभ्यो मतु
पो लुगित्यनेनान्वाख्यायत इति भावः इदमपि संबंधिनः परेनानुपादानेइति बोध्यं। गुण शब्दः संबंधिशब्दोपलक्षणमित्याह स्व
वमपत्येइति। तथापत्येइति पाठांतरं समाधत्ते विषमइति। शुक्लस्य इति दृष्टांतो विषम इत्यर्थः तत्र गुणिमात्रात्पेपत्यमप्र
तीतिस्तु अत्र तु नियमेन विशेषप्रतीतिरिति वैषम्यमिति भावः लसाद। यथा शुक्ल इत्यादि द्रव्यमात्रमिति। सुवर्णसंख्या अश्विप्येते
त्यर्थः निर्दिश्येतार्थ इत्यस्य तदेति शेषः कथं विशेषाकाङ्क्षा भवतीत्येति। विशेषसंप्रत्यय इत्यनुषंगः तस्माद्दाक्षादीनामप्यर्थो
देशनमावेश्यकं न चतत्त्वं भवतीति स्वाभाविकत्वप्र[illegible]रावाअपरणीयः तदाह तस्मादिति इदं तथा तत्तद्वैनात्यरूपेणावि
शोपए वेति। ननत्पदवाच्यः कश्चिदर्थ इत्येवं रूपेरोत्पर्थः भाष्ये जंभरीतियथापिजंभरी त्यस्य भर्तारा विति तु फरी त्रूइत्यस्य
हृतारा वित्यर्थो निरुक्तकारैर्दर्शितस्तथापि सर्वजनप्रसिद्धत्वाभावात प्रकृतिप्रत्ययविभागेनान्वाख्यानां संभवाच्च नविज्ञा
पत इत्युक्तं भगवतान्वाख्याने वाक्यभेदे न विधाने। तस्माद्धोकस्मिदानामेव निमित्तत्वेनान्वाख्यानमित्येव युक्तमिति भावः
भाष्ये शंगवे रमाईकं किंतेन कृतं स्यादित्यनेनैषां प्रयोगानर्हत्वं सूचयेति पदितुमाधुर्यातिशयादि प्रतीतिः प्रयोजनं तदनुप
योक्तव्यमेवेति बोध्यं अर्थाभिधानस्य स्वाभाविकत्वप्रतेला पवमपि दर्शयति वाचनानर्थकांचेति वाक्ये भेदो विनवाचना

(11)

कै॰ टी॰ १०

नर्थकं चेत्यर्थः। वा वचनपदेन महाविभाषोच्यते। इदमुपलक्षणं निषेधशास्त्राणां नित्यसंज्ञी डेत्यादिनित्यग्रहणस्य च किमन्यदितिभा
वः। न च विशेषणीभूतसामर्थ्ये नैव संबंधः। तस्य लोकस्वभावेसिद्धत्वेनाविधेयत्वाद्विशेषणतया च विकल्पानन्वयादितिभावः। न च
संज्ञामाश्रित्य एकार्थीभावविषये इति शेषः तदाह एकार्थीभाव इति अपभिधानस्य वाचनिकत्वप्रसंगा हमाण्येऽर्थपि वृत्तिं वर्त्तयंतीति।
वृत्तिं एकार्थीभावरूपां वर्त्तयंति शास्त्रेणानिष्पादयंतीत्यर्थः शास्त्रेणागम्यं सामर्थ्यमन्यं तेरित्यर्थः। अयं भावः एकार्थीभावरूपत्वविशेषाः
समर्थसूत्रविधेयाः सुबंतं सुबंतेन सह सामर्थ्ये वमन्वति समर्थश्च समासविषयः संतत्कमित्यर्थः एवं च विभाषाधिकारादिसर्वं चरितार्थं
समासादौ वृत्तिव्यवहारस्य वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारात् वोध्यः। किं ते इत्यिति तत्स्वाभाविकत्वमते एकार्थीभावरूपा वृत्तिर्लौकिकत्व
वसिद्धेति न किंचित्तत्र वक्तव्यं। ये तु शास्त्रनिष्पाद्यां मन्यंते तेन किं तत्स्वरूपं शास्त्रविधानयोग्यमाहुरिति प्रश्नः तद्व्यन्वन्यात्ये। का
र्यशब्दादिकार इति शब्दानां शास्त्रकार्यत्वे तेषां लोकेसिद्धत्वात्तत्र्यसंबंधस्य लोकतोत्तानात्संभवेन तस्यापि शास्त्रविधेयत्वमेव
वाच्यं एवं च तद्धितस्यादिवोधकतया विभाषापदादिचरितार्थमेवं च शास्त्रेणागम्यत्वात्सामर्थ्यरूपवृत्तेर्लक्षणमपि कार्यमि
तिभावः वृत्तिं च तास्यपसमासादिरूपां तेषां मते वृत्तिव्यवहारप्रयोजकं वृत्तिधर्मवृत्तिरूपं सामर्थ्यमपि विधेयमेवेतिभावः। किं च ते
रितिसामर्थ्यस्येत्यर्थः नैत्यशब्दिकास्त्विति कार्यं शब्दमाह नित्यं शब्दमाहेत्यर्थे तदाहेति मा शब्दादिम्य इति टका। शब्दस्य नित्यत्वेन त एम॰
र्थसंबंधस्यापि नित्यता ता तन्मते उभयोरपि लोकत एव विविक्तविषयत्वेन सिद्धेर्कोपस्थितिजनकता वत्समुदायस्येव वृत्तित्वे १०

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)
दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८
Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com